ISSN No-2031-5063 Vol.1,Issue.V/Nov 2011pp.1-4

Research Paper

विदर्भातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या

Farmers Suicide in Vidarbha Region

प्रा. किशोर उत्तमराव राऊत
समाजशास्त्र विभाग
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ,
अमरावती 444602 (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना

भारत कृषिप्रधान व खेडयाचा देश म्हणून ओळखला जातो. आजही बहूसंख्य जनता खेडयातून वास्तव्य करते अर्थात त्याचा व्यवसायही शेती व शेतीशीच संबंधीत आहे. शेतकरी अथक परिश्रम घेत काळया मातीतून सोनं पिकवित आला आहे. त्याच्या अहोरात्र मेहनतीने देशात श्हरीत क्रांतीश होऊन मुबलक धान्यसाठा उपलब्ध झाला. पुढील काही वर्ष पुरेल इतके धान्य गोदामात जमा आहे. पूर्वी अन्न धान्याच्या बाबतीत अमेरिका व इतर देशावर अवलंबून राहावे लागत असे परंतू आता आपण स्वयंपूर्ण झालो ते या शेतकऱ्याच्या अथक परिश्रमामुळे.

कृषि क्षेत्रात आपण ज्याच्या भरोश्यावर नेत्रदिपक प्रगती केली त्याच्या विकास बाबतच्या उदासिनतेमुळे त्यांना कित्येक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यापैकी अलीकडची गंभीर सामाजिक समस्या म्हणजे शेतकरी आत्महत्याश होय. महाराष्ट्र राज्य देशात प्रगतिपथावर आणि कृषि क्षेत्रात पुढारलेले राज्य परंतू आज शेतकऱ्याच्या आत्महत्येच्या सामाजिक प्रश्नाने अडचणीत आले आहेत.

अध्ययनाची उद्दिष्टे ;व्इरमबजपअमे वि जीम जनकलद्ध

1)विदर्भातील शेतकऱ्यांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन करणे
2)विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
3)शासकीय व गैरशासकीय कल्याण कार्यक्रमाचे अध्ययन करणे.
4)षेतकऱ्यांची आत्महत्या थांबविण्यासाठी उपाय योजन सुचविणे.

विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्यातील महत्वाचा परंतू तेवढाचा मागास व राजकारण्याकडून दुर्लक्षिलेला प्रदेश येथील शेती विशेषत कोरडवाहू व निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळेच साहजिकच उत्पन्न कमी, त्यामुळेच येथे गरीबी व दारिद्रय रेषेखालील जनतेचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. आजच्या काळातील वाढत्या महागाईमुळे, पुरेसे उत्पन्न वाढले नाही. मिळणाऱ्या उत्पन्नातून त्यांच्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण होत नाहीत. उदा. पुरेसे अन्न, वस्त्र, निवारा, मुला मुलींचे शिक्षण व लग्न इत्यादी समस्यामुळे साहजिकच व्यक्ती निराशेच्या गर्तेत जीवन कठीत राहतो आणि पुढे याच निराशाजनक परिस्थितीतुन तो आत्महत्येस प्रवृत्त होतो. एमील दुरखीम (1858—1917) या प्रसिध्द समाजशास्त्राने Lee Suicide 1897 मध्ये महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहून आत्महत्येबाबत सविस्तर चर्चा केली आहे. याबाबत त्याचे तीन प्रकार सुध्दा सांगितले आहे. जसे 1) अहम्वादी आत्महत्या ;म्हवपेजपबनपबपकमद्धए 2) परार्थवादी आत्महत्या ; ।सजतनसेजपबनपबपकमद्ध 3) प्रमाणकशुन्य आत्महत्या (Anomie Suicide). nqjf[ke P;k erss every cause of death which from result directly or indirectly a positive or negative act accomplished by the victim himself which he known must produce this result.

विदर्भातील विभागानुसार शेतकऱ्याच्या आत्महत्येची संख्या

सारणी क्र.1
अमरावती विभागातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्येची संख्या

अनु.क्र.	जिल्हा	आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या
1)	यवतमाळ	198
2)	अमरावती	108
3)	वाशिम	68
4)	अकोला	80
5)	बुलडाणा	102
	एकूण	556

सारणी क्र. 2
नागपूर विभागातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्येची संख्या

अनु.क्र.	जिल्हा	आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या
1)	वर्धा	36
2)	नागपूर	46
3)	चंद्रपूर	29
4)	भंडारा	24
5)	गोंदिया	13
6)	गडचिरोली	03
	एकूण	151

(संदर्भ : दै. सकाळ 26 मे 2006 नागपूर आवृत्ती सारणी क्र. 1 व 2)

सारणी क्र. 3
अमरावती विभागातील षेतक—यांच्या आत्महत्या

अमरावती विभाग	आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या	मदतीसाठी पात्र	मान्यतेत सादर
बुलढाणा	236	91	——
अमरावती	318	17	——
यवतमाळ	511	276	21
अकोला	152	127	——
वाशिम	119	98	——
एकूण	1136	609	21

सारणी क्र. 4४
नागपूर व अमरावती विभागातील जुन 2005 ते जुन 2006 या एका वर्षातील आत्महत्या

अ.क्र.	जिल्हा	एकूण आत्महत्या	पात्र
1.	यवतमाळ	259	142
2	अमरावती	169	86
3	बुलडाणा	105	85
4४	वाशिम	85	60
5	अकोला	80	66
6६	वर्धा	65	32
7	नागपूर	50	32
8	भंडारा	50	19
9	चंद्रपूर	39	17
10	गोंदिया	16	11
11	गडचिरोली	8	5
	एकूण	926	555

(संदर्भ दै.लोकमत नागपूर आवृत्ती 30 जुन 2006)

 Vol.1,Issue.X/Nov 2011

सारणी क्र. 5
यवतमाळ जिल्हयातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या

अ.क्र.	वर्ष	एकूण आत्महत्या
1.	2001	17
2	2002	38
3	2003	51
4४	2004	142
5	2005	167
6६	2006	360
7.	2007	359
8	2008	272

(संदर्भ : दैनिक लोकमत आवृत्ती 15 डिसेंबर 2008)

सारणी क्र. 6
8 वर्षामध्ये नागपूर विभागातील अहवाल 1068 शेतकऱ्याच्या आत्महत्या

अ.क्र.	जिल्हा	एकूण आत्महत्या	अपात्र
1.	नागपूर	222	129
2	वर्धा	431	259
3	भंडारा	151	71
4	गोंदिया	64	15
5	चंद्रपूर	149	68
6	गडचिरोली	50	17
	एकूण	1068	559

(संदर्भ The Hitavada, Nagpur August. 29, 2009)

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, शेतकऱ्याच्या आत्महत्येचे सत्र आक्राळ –विक्राळ रूप धारण करीत असून ही महाराष्ट्र व देशासाठी गंभीर श्सामाजिक समस्या बनत आहे. त्यांच्या मुलभूत समस्येकडे वेळीच जाणीवपूर्वक व प्रामाणिकपणे प्रयत्न करण्याची गरज आहे. ग्रामीण भागातील कोणत्याही शेतकऱ्यांकडे पाहले तर नाराज, निस्तेज, विचार मग्न, समस्यांनी ग्रासलेले चेहरे दिसतात. ही निश्चितच वाईट बाब आहे. समस्या फक्त अमरावती विभागापूर्ती मर्यादित नसून संपूर्ण विदर्भ या समस्येने होरपळून निघत आहे. यवतमाळ जिल्हयात सर्वाधिक 198 आहेत. त्यानंतर अमरावती 108 या क्रमाने गडचिरोली जिल्हयात सर्वात कमी 03 आत्महत्या झाल्याची नोंद आहे. कृषी प्रधान भारतीय समाज व्यवस्थेचा कणा असलेला शेतकरी यांच्या आत्महत्येचा आकडा दररोज तीव्र गतीने वाढतांना दिसतो. विदर्भातील कोणतेही दैनिक वृत्तपत्रे उघडली तरी 2–4 शेतकरी आत्महत्येच्या घटना ही नित्याचीच बाब झाली आहे. अर्थात यामध्ये सरकारी नियमानुसार काही बनावट शेतकरी आत्महत्या मध्ये असले तरी खऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या डोळयाआड करता येणार नाही.

विकास प्रक्रियेतील महत्वाचा भाग असलेला शेतकरी / बळीराजा मात्र या राजकारण्यांनी पार दुर्लक्षित केला. स्वतला शेतकऱ्याचे वारसदार म्हणून घेणारे राजकीय पुढारी श्साखर सम्राटश आणि कालांतराने शशिक्षण सम्राटश बनले. ज्या शेतकरी कुटूंबातून आलेल्या आपल्या लाखों बांधवाकडे पाठ फिरविली त्यांच्या समस्याकडे पूर्ण डोळेझाक केली. एकीकडे विकास व प्रगतीच्या गप्पा मारायच्या तर दुसरीकडे शेतकऱ्यांकडे दुर्लक्ष करायचे हे दृष्टचक्र सुरू झाल्यामुळे शेतकऱ्याच्या समस्या कमी होण्यापेक्षा त्या वाढत गेल्या आणि त्यांचा उद्रेक म्हणजे श्आत्महत्या होय. आत्महत्या संबंधी विधानसभा, विधान परिषद, एवढेच नव्हे तर संसदेमध्ये सुध्दा प्रामुख्याने चर्चिल्या गेला. राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरचे राजकारणी व नेते (राष्ट्रपती, पंतप्रधान, गृहमंत्री, राज्यपाल, मुख्यमंत्री, उपमुख्यमंत्री, इतर मंत्री, खासदार, आमदार) विदर्भात येतात. राष्ट्रीय कृषि आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. स्वामीनाथन, मिश्रा समिती, डॉ. साईनाथ, डॉ. नरेंद्र जाधव समिती व इतरही समित्या आणि पक्षाचे मंडळे, दिंडया निघाल्या परंतू आत्महत्येची समस्या संपण्यापेक्षा सारखी वाढतच आहे हे दुदैवच म्हणावे लागेल.

सरकारने विशेष पॅकेज देऊ केले त्यातील काही रक्कम प्रत्यक्ष मिळाली सुध्दा. जसे आत्महत्या केलेल्या शेतकरी कुटूंबाला एक लाख रूपये (30,000/– नगदी तर 70,000/– खाती जमा) मिळतात. परंतू ती अगोदरच समस्याग्रस्त जीवन व्यक्तीत करणारे कुटुंब या एवढया कमी रकमेतून कसे बाहेर येवू शकतील? कर्जाच्या डोंगरामध्ये देण्यात येणार रक्कम ही अतिशय कमी आहे. शासनाकडून घोषणा व सांत्वन होते. परंतू सुधारात्मक विकासाचे घोडे पुढे जात नाही असे चित्र आहे. नुकत्याच संसदेच्या अधिवेशन दरम्यान केंद्रीय कृषि मंत्री शरद पवार यांनी राज्यसभेत दिलेली चिंताजनक आहे ते म्हणाले की, 1993–2003 या दहा वर्षात 1 लाख 284 शेतकऱ्यांनी आपली जीवन यात्रा संपवली यामध्ये 90: आत्महत्या महाराष्ट्र, आंधप्रदेश, तामिळनाडू व केरळ या राज्यातील आहेत. ही संख्या सारखी वाढत असतांना सरकार चे प्रयत्न कमी पडतात हे स्पष्ट होते.

शेती व शेतकरी

महाराष्ट्रातील शेतीमध्ये वेगवेगळी पिके घेतली जातात. उदा.पश्चिम महाराष्ट्र उस, खानदेशात केळी, विदर्भात कापूस, कोकणात हापुस आंबा, काजू व भात ही मुख्य पिके होत. विदर्भातील मुख्य पिक कापूस, ज्वारी, गहू, भात, उडीद, सोयाबिन, तुरी ही सर्व पिके कोरडवाहू शेतीत घेतली जातात. निसर्गाच्या असमतोल सातत्याने वाढत चालला आहे. शेतातील सततची नापिकी, कमी उत्पन्न यामुळे वाढलेला कर्जबाजारीपणा, मुलामुलीचे शिक्षणाकरीता आणि लग्नाकरीता पैसा नाही. अशा अंधारलेल्या अवस्थेत आशेचा किरण नाही. त्यातून मार्ग सुचत नाही या मानसिक व आर्थिक विवेचनातून मार्ग काढण्यासाठी आत्महत्येचा पर्याय स्विकारला आहे. आत्महत्येचा मार्ग स्विकारणारे कमी असले तरी त्यापेक्षा हजारो लाखो पटीने झुरत मरणारे, मेल्यासारखे जीवन जगणारे, चैतन्यहीन अवस्थेत जगतात.

शेतकऱ्याच्या या अडचणीच्या वेळी पाणी पट्टी, विज बिल भरमसाठ दिल्या जात आहे. यामुळे शेतकरी पूर्णपणे भरडला जात आहे. राजकर्त्यांना शेतकऱ्याबद्दल काहीही वाटत नाही. मग ते कोणत्याही पक्षाचे सरकार असो त्यांचे धोरण व कार्यक्रम जवळ जवळ सारखेच असतात.

शेतकरी हा अशा सर्व बाजूने भरडला जात असतांना त्यांच्याकडे कोणीही लक्ष देत नाही. कारण शेतकरी संघटीत नाही. त्यांच्या सशक्त व मजबुत संघटना नाही आणि काही संघटना असल्या तरी स्वार्थापलीकडे जात नाही. त्यामुळे त्याच्या मागण्याकडे लक्ष दिले जात नाही. त्यांचा कोणीही वाली नाही. पंरतू सरकारी नोकराचे संघटीत क्षेत्र आहे त्यांच्या मागण्या लवकर मान्य करते. उदा बॅंका, एस.टी.महामंडळ, रेल्वे, शिक्षण, पोस्ट ऑफीस, टेलिफोन, विमान सेवा, एकीकडे सरकारी नोकरांचा पगार दर 4–6 महिन्यांनी पगार वाढतो आहे. परंतू शेतकऱ्याकडे लक्ष दिल्या जात नाही. 1 जुलै 2006 पंतप्रधानांनी 3750 कोटीचे नागपूर पॅकेज तसेच पंतप्रधान कार्यालयात विशेष सेल, तीन वर्षात 524 सिंचन प्रकल्प पूर्ण करणार आहे असे जाहीर केले. महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख यांनी विदर्भातील सहा जिल्हयांना 1075 कोटी रूपये दिले दोन वर्षात सिंचनासाठी 2000 कोटी देणार (10 डिसें. 2005) जाहीर केले परंतू परिस्थिती सुधारणा झाली नाही. वर्तमान परिस्थितीही आहे तशीच सकारात्मक बदल जाणवत नाही. 1996–2004 या 8 वर्षात सरकारी जाहिर किंमत अपेक्षीत किंमतीपेक्षा कमी होती याचा हिशोब समजेल तांदुळ 38: , बाजरी 48: , भूईमुंग 32: , कापुस 38: , सुर्यफुल 50: , मूंग 50: , उडीद 40: , सोयाबिन 37: , ऊस 12: , गहू 47: , चना 47: , तर दुसऱ्या बाजुला रासायनिक खते 113:, तेल पुरवठा खर्च 62: किटकनाशके औषधे 90: महाग झाले. (बोकरे 2008 : 28) विदर्भात कापसाचे उत्पादन सर्वाधिक होते परंतू त्याला रास्त भाव सरकार देत नाही इतरही पिकांबद्दल, धान्याबद्दल सरकारचे धोरणच जबाबदार असे भविष्य 1970 च्या सुमारास महाराष्ट्र कापुस संघाचे नेते डॉ. वा.रा. कोरपे, डॉ. म. गो. बोकरे, डॉ. गोविंदराव गुडधे, श्री. सुदाम देशमुख इत्यादीनी वर्तविले होते. (बोकरे 2008 : 23) श्री. विजय जावंधिया महाराष्ट्र सरकारने सुरू केलेली एकाधिकार कापूस खरेदी योजना 1990–94 च्या काळात सतत फायद्याची होती पण तीच योजना 1995 नंतर तोटयात जावू लागली. हमी भावात वाढ न करता तोटा वाढत गेला उत्पादन खर्चावर आधारित शेती मालाची रास्त किंमत त्यांना जीवन जगण्यास आधार देवू शकते व हजारो शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवू शकतात असे आवर्जून नमुद करतात.

शेतकरी व शेतकरी संघटना

भारत कृषी प्रधान असला तरी शेतकऱ्याच्या समस्या काही संपल्या नाही. त्यांच्या जीवनाची काहीही हमी नाही. रात्र दिवस शेतीवर राबराब राबायचे परंतु उपाशी व अर्धउपाशी राहून जीवन काढायचे, देशातील शेतकऱ्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी अशा मुलभूत सोयी मिळत नाहीत. अशी दुरावस्था नष्ट करण्यासाठी काहींनी प्रामाणिक प्रयत्न केलेले आहेत. उदा. शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा भारत कृषक समाज, महिंद्रासिंह टिकैत यांचा किसान संघ, चौधरी चरणसिंगाची शेतकरी चळवळ, कॅम्युनिटांची किसान सभा, शिवसेनेची शेतकरी सेना, उत्पादन संघ, शरद जोशींची शेतकरी संघटना, विजय जावंधियाची शेतकरी चळवळ, स्वाभिमान शेतकरी संघटना आहेत. अर्थात देशभर शेतकऱ्यांच्या संघटना व चळवळी आहेत परंतू खऱ्या अर्थाने शेतकरी सुखी झाला काय ?त्यांच्या समस्या सुटल्या काय ?आत्महत्येस कारणीभूत परिस्थिती कोणती ? असे एक ना अनेक प्रश्न समोर आहेत.

शेतकऱ्याच्या आत्महत्येची कारणे

शेतकरी हा भारतीय समाज व्यवस्थेचा महत्वाचा कणा असला तरी अडचणी किंवा प्रश्न बरीच आहेत त्यांच्या या संकटमय परिस्थितीमुळे तो आत्महत्येचा मार्ग स्विकारत आहे. त्याच्या अडचणी पुढीलप्रमाणे – 1) कृषि क्षेत्रातील विकासाचा अभाव 2) सिंचनाच्या सोईचा अभाव 3) कुटीर व लघु उद्योग नाही. 4) आधुनिक शेती अवजाराचा वापर कमी 5) राज्यकर्त्याची उदासिनता 6) लालफितशाही 7) सरकारचे गांभीर्य नाही 8) शेतकरी संघटीत नाही 9) संघटना व नेता कर्तव्यदक्ष नाही 10) महागाई 11) बी–बियाणे 12) महागाई 13) अज्ञान व अंधश्रध्दा 14) दुय्यम व्यवसाय नाही 15) कमी उत्पन्न 16) कर्ज बाजारीपणा 17) शेतीचे लहान लहान तुकडे 18) निसर्गाचा असमतोलपणा 19) कमी पाऊस 20) नैसर्गिक आपत्ती (महापूर, दुष्काळ, ओला व कोरडा भूकंप इत्यादी)

वरील कारणांचा विचार करता शेतकरी समस्येच्या विळख्यात पूर्णपणे सापडला आहे. त्यामध्ये गुदमरून आत्महत्येसारखा शेवटचा मार्ग अवलंबित आहे. मग कोणी मरण्याची परवानगी मागतो तर कोणी गावच विकायला काढले आहे. जगाच्या पाठीवर भारतासारख्या कृषि प्रधानदेशात हे घडते आहे ते आश्चर्यच

म्हणावे लागेल. उदा. वर्धा पासून 21 कि.मी. अंतरावरील 40 कुटुंबे, 270 लोकसंख्या व 579 हेक्टर शेती असणाऱ्या डोरली हे गाव आहे. येथील गणेश कृष्णा गोंडाणे यांनी शेतीसाठी भूविकास बँकेमार्फत कर्ज घेतले व्याजासह अकरा हजार परत केले निलचे ;छपसद्ध, प्रमाणपत्रही मिळाले परंतू बँकेने नव्याने 3181 रूपये कर्ज असल्याचे पत्र पाठविले हा प्रकार निंदाजनक आहे. बऱ्याच शेतकऱ्यांचे कापसाचे चेक वटविल्या जात नाही. खत, बी बियाणे तालुक्याच्या ठिकाणी गेल्यावर मिळत नाही अशी दयनीय स्थिती वाढली आहे. अशी एक ना शेकडो उदाहरणे सहज मिळतात. वरील कारणे ही मानव निर्मित असून शेती व शेतकऱ्यांकडे जाणीपूर्वक दुर्लक्ष करण्यातून निर्माण झाली आहे. बी.बी.सी. सारख्या आंतरराष्ट्रीय वृत्त संस्थेने काढलेला निष्कर्ष बोलका आहे. श्शेतकऱ्यांच्या पिकात होणारी दिवसेंदिवस घट व त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक परिस्थिती ढासळत असून त्यातून शेतकरी कर्ज बाजारी होऊन आत्महत्या करीत आहे.श विदर्भामध्ये सिंचनाच्या सोईचा अभाव महत्वाचा आहे. उदा. यवतमाळ 1774 कोटी, अमरावती 2347, कोटी, बुलढाणा 2161 कोटी, अकोला 2499 कोटी, वर्धा 524 कोटी एवढा सिंचनाचा अनुशेष बाकी अजूनही सातत्याने वाढ होत आहे. (13 डिसेंबर 2005 लोकमत आवृत्ती नागपूर) एवढेच नव्हे तर या अगोदर मोठा गाजावाजा करूनही हाती घेतलेल्या तलाव, धरणे, आजही पुर्ण झालेली नाही. उदा– अप्पर वर्धा प्रकल्प.

उपाय योजना

1) कृषिक्षेत्राचा विकास व सिंचनाच्या सोयी कराव्या.
2) ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन दयावे तसेच मोठया उद्योगाची विक्रेंद्रीकरण करावे.
3) नव्या तंत्रज्ञानाचा स्विकार करीत शेतीत योग्य बदल करावे. पिकाला ठरविक भाव द्यावा.
4) पेरणीच्या वेळी मोफत बी–बियाणे, व खते द्यावे आणि मोफत मार्गदर्शन केंद्र चालवावी.
5) सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी शेतकरी वाचवा मोहीम राबवावी.
6) सावकारी पाशातून मुक्त करावे. शेतकऱ्याला व त्यांच्या कुटुंबीयांना विशेष सोयी सवलती देण्यात याव्या.
7) बँकेचे व सरकारी संस्थेचे कर्ज माफ करावे. कर्ज बिनव्याजी,हप्ते शेतकऱ्याच्या सोईने घ्या.
8) विज व पाणी पट्टी बिले कमी दराने द्यावी.
9) सरकारने पँकेज जाहीर करण्याबरोबर शेतकऱ्याचे दारिद्रय, गरीबी व कर्जबाजारीपणा नष्ट करण्यासाठी श्कृती कार्यक्रमश तयार करावा.
10) राजकीय पक्ष व स्वयंसेवी संस्थांनी जाणीपर्वूक प्रबोधनात्मक कार्यक्रम राबवावे.
11) ग्रामीण क्षेत्रात शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी व मनोरंजनात्मक सोयी, सवलती निर्माण कराव्यात.
12) सर्व प्रशासकीय अधिकारी, मंत्री, खासदार, आमदार यांना ग्रामीण क्षेत्रात अधिकाधिक दिवस राहण्याची सक्ती करावी.
13) योजना व कायद्याची कडक अंमलबजावणी करावी.

सारांश ;Conclusion)

शेतकरी हा भारतीय कृषी व्यवस्थेचा श्केंद्रबिंदू आहे. या महत्वाच्या घटकाला वाचविण्यासाठी सर्वांनी एकत्रितपणे व सामुहिकपणे प्रयत्न करावे. कारणे अनेक आहेत त्यामुळे समस्या बऱ्याच आहेत व त्या कमी वा नष्ट करून त्याला स्वतच्या पायावर उभे करण्यास मदत करावी. कौटुंबिक, वैयक्तीक, मानसिक व आर्थिक समस्येवर आत्महत्या हा उपाय नाही हे समजावून सांगावे. शेती योग्य बी–बियाणे, रासायनिक खते, कमी दराने उपलब्ध करून द्यावे. विशिष्ट प्रकारचा श्कृती कार्यक्रमश तयार करून त्यांच्या सुरक्षेकरीता विमा, बँका यांची मदत घेवून शेतकऱ्याच्या पर्यायाने शेती व देशाकरीता कार्य करावे. आत्महत्येचा आकडा दर दिवशी वाढत आहे हे सत्र थांबविण्यासाठी शासन, राज्यकर्ते, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ता, संघटीत क्षेत्रातील नोकरदार वर्ग या सर्वांनी शेतकऱ्याच्या विकासाबद्दल कार्य करावे. आपल्या अडचणी व प्रश्नावर श्आत्महत्याश हा उपाय नाही. दुसरे असे की, आत्महत्या केलेल्या कुटुंबाला आर्थिक मदत (1 लाख) वा इतर सोई सवलती दिल्यानेही त्यांच्या समस्या सुटणार नाही तर त्यांना जीवन जगण्यास समर्थ, सशक्त आणि स्वावलंबी बनविण्यासाठी तयार करावे आणि आलेल्या परिस्थितीला समर्थपणे तोंड देण्याविषयी सांगावे लागेल. शेतकरी व कृषि क्षेत्राचा विकास कार्यक्रम सर्वांच्या सहकार्याने राबवावा. अन्यथा उद्या हाच शेतकरी आंदोलने व क्रांती केल्याशिवाय राहणार नाही. राज्यातील विशेषत विदर्भातील दीन दुबळया, अनाथ, शेतकऱ्याच्या प्रश्नाकडे डोळेझोक केली आणि आत्महत्येचे सत्र वेळीच थांबले नाही तर वेगळयाच समस्या निर्माण होतील.

संदर्भ

1) Deshpande R.S. (2002) Farmers Suicide in Karnataks. Economic & Political Weekly, 29th June
2) Mohahty B.B. (2001). Farmers Suicide in Maharashtra in Review Development and Change, Vol-6, No.2
3) Mohanty B.B. & Shroff Sangeeta (2004) Farmers Suicide in Vidarbha region of Maharashtra, Economic & Political Weekly, 25th December.
4) Sharma E.A.S. (1998) Farmers Suicide in Andhra Pradesh. Economic & Political Weekly, 28 th March.
5) नरेंद्र जाधव अहवाल.
6) स्वामीनाथन अहवाल.
7) The Hitavada, May 20, 2006 Nagpur.
8) The Hitavada, August 29, 2009 Nagpur.
9) आयुक्त कार्यालय, अमरावती
10) विदर्भ जनआंदोलन समिती, नागपूर.
11) लोकमत, नागपूर आवृत्ती 30 जुन 2006
12) लोकमत, नागपूर आवृत्ती 15 डिसेंबर 2008
13) सकाळ, नागपूर आवृत्ती 26 मे 2006
14) दैनिक देशान्नती, अकोला.
15) बोकरे दिवाकर गोविंद 2008 शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवावयाच्या कशा? डायमंड पब्लिकेशन पुणे. पृ.क्र. 23 व 24.